

УДК 37.015.31.091.4:796-053.6

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-75-79>

МИХАЙЛО КОШЛЯК

<https://orcid.org/0000-0003-4597-299X>

mykhailo.koshliak@gmail.com

кандидат педагогічних наук

Президент Федерації дзюдо України

вул. Еспланадна, 42, м. Київ

ПРОБЛЕМА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Г. ВАЩЕНКА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Вивчення місця фізичного виховання в українській науково-педагогічній думці є актуальною проблемою сьогодення, коли в державі відбуваються складні процеси в освітній, виховній, тіловиховній сферах.

У статті узагальнено наукові здобутки сучасних українських учених щодо проблеми фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я в педагогічній спадщині Г. Ващенко.

Огляд наукових студій сучасних учених засвідчив зацікавленість ними вивчення педагогічно-просвітницьких ідей спадщини Г. Ващенко. Спадщина Г. Ващенко цікава з погляду психолого-педагогічних надбань, ідеалістичного світосприйняття, принципів здорового способу життя, виховання здорового молодого покоління тощо, в основі яких лежить світосприйняття наукових ідей. Дослідження вчених спонукає до глибшого вивчення спадку постатей, які зробили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді.

Ключові слова: фізичне виховання, збереження та зміцнення здоров'я, педагогічна спадщина Г. Ващенко, історіографічний аналіз.

MYKHAILO KOSHLYAK

<https://orcid.org/0000-0003-4597-299X>

mykhailo.koshliak@gmail.com

Ph. D. in Pedagogy

President of the Judo Federation of Ukraine

St. Esplanadna, 42, m. Kyiv

THE PROBLEM OF PHYSICAL EDUCATION, PRESERVATION AND STRENGTHENING OF HEALTH IN THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF G. VASHCHENKA: HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Studying the place of physical education in Ukrainian scientific and pedagogical thought is an urgent problem today, when complex processes are taking place in the state in the educational, educational, and physical education spheres. Today, scientists increasingly turn to historical experience, the pedagogical heritage of the past in order to rethink and creatively implement the ideas of outstanding teachers into the practice of modern physical education of children and youth.

The article summarizes the scientific achievements of modern Ukrainian scientists regarding the problem of physical education, preserving and strengthening health in the pedagogical heritage of H. Vashchenko. To solve the set goal, the following research methods were used: theoretical: analysis of pedagogical literature, materials of periodicals on the research topic; structural-logical analysis and systematization; comparison of different views on the problem; generalization.

It was established that the concept of physical education, preservation of health and formation of a healthy lifestyle of the individual received significant development in the scientific heritage of the outstanding Ukrainian teacher H. Vashchenko

A review of the scientific studies of modern scientists proved their interest in studying the pedagogical and educational ideas of the heritage of H. Vashchenko. The legacy of G. Vashchenko is interesting from the point of view of psychological and pedagogical assets, idealistic worldview, principles of a healthy lifestyle, education of a healthy young generation, etc., which are based on the worldview of scientific ideas.

The study and creative use of this experience will contribute to the improvement of the content, forms and methods of organizing mass physical education work with children and youth. The research of scientists prompts a deeper study of the legacy of figures who made a significant contribution to the development of physical education of children and youth.

Key words: physical education, preservation and strengthening of health, pedagogical heritage of H. Vashchenko, historiographical analysis.

Проблеми вдосконалення системи фізичного виховання учнівської молоді набувають особливої актуальності в нових соціально-економічних умовах. На їх розв'язанні наголошують державні національні програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), «Фізичне виховання – здоров'я нації», закони України «Про фізичну культуру і спорт», «Концепція виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті».

За таких умов зростає потреба в системному ретроспективному аналізі, конструктивному переосмисленні нагромаджених педагогічною наукою знань з проблеми фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління, оскільки наукове вирішення сучасних освітніх проблем неможливе без знання педагогічної спадщини минулого.

Вивчення місця фізичного виховання в українській науково-педагогічній думці є актуальною проблемою сьогодення, коли в державі відбуваються складні процеси в освітній, виховній, тіловиховній сфері. Залишена нам спадщина видатних педагогів минулого цікава з точки зору психолого-педагогічних надбань, ідеалістичного світосприйняття, принципів здорового способу життя, виховання здорового молодого покоління тощо, в основі яких лежить світосприйняття наукових ідей [10, с. 313].

Сьогодні науковці все частіше звертаються до історичного досвіду, педагогічної спадщини минулого задля переосмислення і творчого втілення ідей видатних педагогів у практику сучасного фізичного виховання дітей та молоді. Значний внесок у вивчення ідей фізичного виховання, формування фізичного здоров'я, здоров'язбереження в педагогічній спадщині Г. Ващенко зробили українські вчені Г. Вовсянович [6], О. Гауряк [7], Л. Доцюк [7], І. Зайченко [9], Л. Петренко [12], С. Турченок [7] та ін. Попри значну увагу вчених до означеної проблеми, потребують подальшого дослідження актуальні питання фізичного виховання дітей за працями Г. Ващенко. Вивчення та творче використання цього досвіду сприятиме вдосконаленню змісту, форм і методів організації фізкультурно-масової роботи з дітьми та молоддю.

Мета статті: узагальнити наукові здобутки вчених щодо проблеми фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я в педагогічній спадщині Г. Ващенко.

Для вирішення поставленої мети було використано такі методи дослідження: теоретичні: аналіз педагогічної літератури, матеріали періодичних видань із теми дослідження; структурно-логічний аналіз та систематизація; зіставлення різних поглядів на проблему; узагальнення.

Значний унесок у розробку теорії фізичного виховання та здорової особистості здійснив Г. Ващенко (1878–1967 рр.) – видатний педагог-мислитель, психолог, теоретик фізичного виховання, творець національної системи тіло виховання. У праці «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» [2] він виклав історію розвитку фізичного виховання як частини виховного процесу й на цьому тлі проаналізував основи української системи тіловиховання. Видатний педагог обстоював думку про те, що в процесі гармонійного розвитку особистості важливо формувати фізично здорову, національно свідому молодь, здатну служити Богові й Батьківщині. До важливих якостей людини, що складають духовний ідеал особистості, Г. Ващенко відносив розвинені інтелектуальні здібності, міцні моральні переконання, бадьорість та життєрадісність, естетичне сприйняття світу, тілесну вправність, навички відповідальної поведінки. При цьому педагог наголошував на необхідності їх цілеспрямованого виховання та самовиховання [2].

Г. Ващенко у своїх поглядах на тіловиховання опирається на філософську основу. Він доводить необхідність розвивати душевні сили так, щоб вони мали перевагу над тілесними, але це не означає, що тіло мало бути слабким. Гармонійність ґрунтується на природовідповідності й максимально зважає природні потреби людини, зокрема біологічну потребу в русі. За Г. Ващенко, гармонійність єднає всі природні задатки людини в ціле й орієнтує на певну головну мету, саме тому всі задатки посідають в структурі особистості певне місце й відіграють свою роль. На думку педагога, уся діяльність, зокрема тіловиховання, повинна спрямовуватися на прагнення кожного українця служити Богові й Україні [2]. До «золотого фонду» гармонійності особистості Г. Ващенко відносить не тільки світогляд, високий рівень фахової підготовки, розвинені інтелектуальні здібності, міцні моральні засади, працьовитість, бадьорість та життєрадісність, естетичний розвиток, навички чемної поведінки, але й фізичне здоров'я [2]. З фізичним вихованням Г. Ващенко міцно пов'язує виховання волі і характеру. Він доводить, що найважливішою рисою вольової людини є принциповість і здатність ставити і досягати певну мету. Розумну впевненість у досягненні мети педагог називає наполегливістю й вважає її неодмінною рисою людини з волею і характером. Поряд з цим він наголошує на необхідності стриманості, умінні володіти собою, не піддаватися випадковим емоціям [2]. Тілесне навчання в педагогічній практиці здобуває статус фізичного виховання, через яке в людини виявляється здатність до самоствердження, укорінення у свідомості власної самобутності та самоусвідомлення як найвеличнішого здобутку всесвіту.

Г. Ващенко акцентував на тому, що спорт необхідно пов'язувати з грою: «Коли гра супроводжується змаганням, вона стає спортом. Класичним прикладом цього можуть бути олімпійські ігри» [3, с. 313]. Учений класифікував спорт на індивідуальний і груповий (масовий). Однак Г. Ващенко категорично виступав проти індивідуального спорту: «Не заперечуючи користі індивідуального спорту щодо розвитку фізичної сили і спритності, мусимо зазначити, що він має в собі небезпеку захоплення ним з мотивів честолюбства і занедбання інших важливих завдань в особистому і громадському житті. Проте слід вітати і підтримувати груповий спорт, зокрема гру в

копаного м'яча, що, окрім м'язової сили і спритності, розвиває дисциплінованість, організованість і спостережливість» [3, с. 313].

Про внесок Г. Ващенка в розвиток фізичного виховання йдеться у праці «Українська педагогіка в персоналіях» [13]. У посібнику звернено увагу на те, що в основу вдосконалення системи формування здорового способу життя й фізичної підготовленості молоді вчений покладав принципи комплексного застосування різноманітних форм, методів і засобів спортивного тренування, а головною її умовою вважав активну рухову діяльність, яка досягається фізичними вправами, іграми чи участю в спортивних змаганнях. Зауважено, що основними завданнями фізичного виховання Г. Ващенко вважав, по-перше, зміцнення здоров'я молоді й гармонійний розвиток усіх систем і функцій організму, формування життєво необхідних умінь і навичок; по-друге, підвищення рівня професійної придатності майбутніх спеціалістів шляхом регулярних занять фізичною підготовкою, формування психофізичних якостей, які сприяють успішному оволодінню професією; по-третє, формування наукової свідомості, моральних та вольових якостей, які б відповідали принципам і нормам загальнолюдської культури, а також готовності до захисту своєї держави [13].

С. Омельченко у своїй монографії зауважує, що концепція збереження здоров'я та формування здорового способу життя особистості отримала значний розвиток у науковій спадщині видатного українського педагога Г. Ващенка. Автор відзначає, що у своїй книзі «Спорт як засіб виховання волі і характеру» учений увів слово «спорт», визначивши його як сферу, яка потребує постійного вдосконалення фізичного здоров'я [11].

Досліджуючи історичні аспекти проблеми здоров'ябереження в педагогіці, В. Вербець та Г. Бигар вказують, що Г. Ващенко розробив принципи комплексного використання різноманітних форм, методів і засобів спортивного тренування та головною його умовою вважав активну спортивну діяльність через фізичні вправи, ігри чи участь у спортивних змаганнях. Основними завданнями фізичного виховання, на думку Г. Ващенка, є: зміцнення здоров'я молоді та гармонійний розвиток різних систем і функцій організму, формування важливих умінь і навичок; підвищення рівня професійного здоров'я майбутніх фахівців шляхом регулярних фізичних тренувань тощо; формування наукової свідомості, моральності та вольових якостей, які відповідають принципам і нормам [4, с. 135].

У статті О. Гауряк, Л. Доцюк та С. Турченок аналізують погляди та теоретико-практичні ідеї Г. Ващенка щодо виховання волі та характеру засобами фізичного виховання. Основну увагу зосереджують на таких засобах тіловиховання як руханка, гімнастика, гра, заняття спортом, туризм та засобах гігієнічного виховання – харчування, режим праці та відпочинку. Автори аналізують погляди Г. Ващенка щодо використання руханки та гімнастики для виховання волі й характеру, що мають дві форми та міцно пов'язані між собою: індивідуальну, яка, за Г. Ващенко розвиває силу, спритність, здатність володіти собою, сприяє розвитку волі і характеру, та групову, що, окрім розвитку сили та спритності, виховує організованість і дисциплінованість та може використовуватись з метою підготовки до військової служби. Г. Ващенко вважав гру однією з головних форм тіловиховання. Видатний педагог уважав, що спільні ігри виховують у дитини організованість, дисциплінованість та здатність підкорюватися певним правилам, що це, на думку педагога, – прояв волі й характеру. Автори зазначають, що вагомими чинниками виховання волі і характеру Г. Ващенко вважав заняття спортом. До індивідуальних видів спорту педагог відносив боротьбу, бокс, змагання з бігу, до групових – футбол, волейбол. За Ващенко, заняття спортом сприяють розвитку спритності й витривалості, окрім того, спорт виховує наполегливість, організованість, дисциплінованість, товарищескість та почуття відповідальності, виховує волю й характер. Однією з важливих ділянок тіловиховання Г. Ващенко вважав гігієнічне виховання й виділяв такі складники, як регулярність харчування та раціональний режим праці й відпочинку, що, окрім організованості та дисциплінованості, виховують волю та характер. Великого значення для виховання волі і характеру української молоді. Г. Ващенко надавав організації та проведенню турпоходів, наголошуючи на тому, що в турпоході першочергово виховне значення має сам розпорядок життя в таборі. Автори приходять до висновку, що «Г. Ващенко є творцем української системи фізичного виховання, першочерговим завданням якої є виховання людини міцної духом і тілом, але такої, щоб у неї дух панував над тілом. Його теоретико-практичні ідеї та погляди на виховання волі і характеру засобами фізичного виховання актуальні й нині» [7, с. 19].

Досліджуючи проблеми фізичного виховання молоді в педагогічній спадщині видатного педагога, Г. Вовсянович акцентує на ключових питаннях фізичного виховання, які турбували Г. Ващенка: «чи можливо через тіловиховання формувати волю й виховати характер людини саме таким чином, щоб тіло стало знаряддям людського духу» і відповідав, що «така чи інша вдача людини залежить не стільки від її успадкованих властивостей, скільки від виховання і самовиховання» [6, с. 40].

Г. Вовсянович зауважує, що важливим складником гігієнічного виховання, засобом тіловиховання та виховання волі та характеру Г. Ващенко вважав «розумну організацію праці», тобто режим праці та відпочинку. Професор наголошував, що «для підтримання здоров'я і розвитку

волі і характеру велике значення має розумна організація праці» [3, с. 49]. На думку педагога, саме в ній проявляється характер людини [6, с. 46].

О. Вишневський зауважує, що до чинників, що сприяють вихованню волі та характеру, Г. Ващенко відносив подолання зовнішніх та внутрішніх труднощів, християнський світогляд, а також засоби тіловиховання: «руханку», «гімнастичні вправи», тобто заняття фізичними вправами, гру й заняття спортом [5, с. 36].

Помітний унесок у вивчення й популяризацію постаті Г. Ващенко належить І. Зайченку. У своїй публікації «Спадщина Г. Г. Ващенко як важливе джерело історико-педагогічних досліджень» [9] він проаналізував праці Г. Ващенко: «Виховний ідеал» (Полтава, 1994), «Загальні методи навчання» (Київ, 1997), «Виховання волі і характеру» (Київ, 1999) «Праці з педагогіки та психології» (Київ, 2000) та інші та, на підставі розглянутих праць, зробив висновок про те, що «педагогічна спадщина вченого є досить різноплановою, своєрідною і слугує важливим джерелом для вивчення розвитку історії освіти, школи і педагогічної думки минулого в Україні [9, с. 155].

У статті Л. Петренко «Григорій Ващенко про роль фізичного виховання у становленні молодого покоління» [12] проаналізовано вплив світової теорії і практики фізичного виховання особистості на формування концепції тіловиховання Г. Ващенко. Звернено увагу на те, що особливу увагу у формуванні поглядів на фізичне виховання Г. Ващенко відіграв вітчизняний досвід діяльності І. Боберського. Висвітлено погляди Г. Ващенко на фізичне виховання як складову системи виховання, у якій головну роль відіграє поняття українського виховного ідеалу. Указано на важливість вирішення проблеми єдності фізичного та духовного компонентів у вихованні особистості. Здійснено аналіз співвідношення виховання та самовиховання в системі тіловиховання [12].

Висновки. Отже, вивчення фізичного виховання в українській науково-педагогічній думці є актуальною проблемою сьогодення, коли в державі відбуваються складні процеси в освітній, виховній, тіловиховній сфері. Огляд наукових студій сучасних учених засвідчив зацікавленість ними вивчення педагогічно-просвітницьких ідей спадщини Г. Ващенко, яка цікава з погляду психолого-педагогічних надбань, ідеалістичного світосприйняття, принципів здорового способу життя, виховання здорового молодого покоління тощо, в основі яких лежить світосприйняття наукових ідей. Дослідження вчених спонукає до глибшого вивчення спадку постатей, які зробили вагомий унесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді.

Література

1. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підручник для педагогів / редкол.: А. Алексюк та ін. ; передмова В. Герасименка. Київ : Школяр, 1995. 385 с.
2. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 190 с.
3. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Твори з педагогіки та психології. Київ : «Школяр»–«Фада» ЛТД, 2000. С. 271–313.
4. Вербець В., Бигар Г. Проблема здоров'ябереження в педагогіці: історичний аспект. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2024. № 1–2. С. 135–136. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10287?show=full>
5. Вишневський О. Педагогічні етюди. Аналітичні матеріали, концепції, публіцистика, інтерв'ю. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2007. 208 с.
6. Вовсянович Г.П. Проблеми фізичного виховання молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенко : навчальний посібник. Львів : ЛДФЕІ, 2001. 60 с.
7. Гауряк О. Д., Доцюк Л. Г., Турченок С. А. Теоретико-практичні ідеї та погляди Г. Ващенко на виховання волі і характеру засобами фізичного виховання. Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 22. Т. 4. С. 16–20. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_4/4.pdf
8. Довгань Н. Ю. Теоретичні і методичні основи виховання фізичної культури студентів вищих навчальних закладів у процесі позааудиторної спортивно-масової роботи: дис. доктор. пед. наук. Київ, 2018. 407 с.
9. Зайченко І. В. Спадщина Г. Г. Ващенко як важливе джерело історико-педагогічних досліджень. Педагогічні науки. 2005. Вип. 40. С. 152–155.
10. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей та молоді в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 217. С. 207–210. DOI: 10.36550/2415-7988-2025-1-217-207-210
11. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 351 с.
12. Петренко Л. М. Григорій Ващенко про роль фізичного виховання у становленні молодого покоління. Збірник наукових праць Херсонського державного університету. 2017. Вип. 80 (2). С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80%282%29__8
13. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.2: XX століття [Текст] : навч. посібник для вищих навч. закладів / О. В. Сухомлинська [и др.] ; ред. О. В. Сухомлинська. К. : Либідь, 2005. 552 с.

References

1. Vashchenko, H. (1995). Vykhovannya voli i kharakteru. [Education of will and character]: pidruchnyk dlya pedahohiv / redkol.: A. Alekseyuk ta in.; peredmovna V. Herasymenka. Kyiv : Shkolyar. 385. [in Ukrainian].
2. Vashchenko, H. H. (1994). Vykhovnyy ideal. [Educational ideal]. Poltava : Poltav's'ky visnyk. 190. [in Ukrainian].
3. Vashchenko, H. (2000). Tilovykhovannya yak zasib vykhovannya voli i kharakteru. [Physical education as a means of education of will and character]. Tvory z pedahohiky ta psykholohiyi. Kyiv : «Shkolyar»–«Fada» LTD. 271–313. [in Ukrainian].
4. Verbets', V., Byhar, H. (2024). Problema zdorov'ya berezhennya v pedahohitsi: istorychnyy aspekt. [The problem of health care in pedagogy: historical aspect]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyni tekhnolohiyi*. 1–2. 135–136. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10287?show=full>. [in Ukrainian].
5. Vyshnevs'kyi, O. (2007). Pedahohichni etyudy. Analitychni materialy, kontseptsyi, publitsystyka, interv'yu. [Pedagogical sketches. Analytical materials, concepts, journalism, interviews]. Drohobych : Redaktsiyno-vydavnychyy viddil DDPU im. I. Franka. 208. [in Ukrainian].
6. Vovsyanyovych, H. P. (2001). Problemy fizychnoho vykhovannya molodi u pedahohichniy spadshchyni H. Vashchenka [Problems of physical education of youth in the pedagogical heritage of H. Vashchenko]: navchal'nyy posibnyk. L'viv : LDFEI. 60. [in Ukrainian].
7. Hauryak, O. D., Dotsyuk, L. H., Turchenyak, S. A. (2020). Teoretyko-praktychni ideyi ta pohlyady H. Vashchenka na vykhovannya voli i kharakteru zasobamy fizychnoho vykhovannya [Theoretical and practical ideas and views of H. Vashchenko on education of will and character by means of physical education]. *Innovatsiyna pedahohika*. 22. 4. 16–20. [in Ukrainian]. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_4/4.pdf
8. Dovhan', N. YU. (2018). Teoretychni i metodychni osnovy vykhovannya fizychnoyi kul'tury studentiv vyshcheyshykh navchal'nykh zakladiv u protsesi pozaaudytornoyi sportyvno-masovoyi roboty [Theoretical and methodical foundations of education of physical culture of students of higher educational institutions in the process of extracurricular sports and mass work]: dys. doktor. ped. nauk. Kyiv. 407. [in Ukrainian].
9. Zaychenko, I. V. Spadshchyna, H. H. (2005). Spadshchyna H. H. Vashchenka yak vazhlyve dzherelo istoryko-pedahohichnykh doslidzhen'. [The legacy of G. G. Vashchenko as an important source of historical and pedagogical research]. *Pedahohichni nauky*. 40. 152–155. [in Ukrainian].
10. Koshlyak, M. A. (2024). Fizyчне vykhovannya ditey ta molodi v pedahohichniy spadshchyni K. D. Ushyns'koho. [Physical education of children and youth in the pedagogical heritage of K. D. Ushinsky]. *Naukovi zapysky*. Seriya: Pedahohichni nauky. Kropyvnyts'kyi: TSDU im. V. Vynnychenka. 217. 207–210. [in Ukrainian].
11. Omel'chenko, S. O. (2007). Vzayemodiya sotsial'nykh instytutiv suspil'stva u formuvanni zdorovoho sposobu zhyttya ditey ta pidlitkiv. [The interaction of social institutions of society in the formation of a healthy lifestyle of children and adolescents]: monohrafiya. Luhans'k : Al'ma-mater. 351. [in Ukrainian].
12. Petrenko, L. M. (2017). Hryhoriy Vashchenko pro rol' fizychnoho vykhovannya u stanovlenni molodoho pokolinnya. [Hryhoriy Vashchenko on the role of physical education in the formation of the young generation]. *Zbirnyk naukovykh prats' Khersons'koho derzhavnoho universytetu*. 80 (2). 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80%282%29__8. [in Ukrainian].
13. Ukrayins'ka pedahohika v personaliyakh (2005). [Ukrainian pedagogy in personalities]: U 2 kn. Kn.2: XX stolittya [Tekst] : navch. posibnyk dlya vyshcheyshykh navch. zakladiv / O. V. Sukhomlyns'ka [y dr.] ; red. O. V. Sukhomlyns'ka. K. : Lybid'. 552. [in Ukrainian].